

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

ГРОБНИЦЯ ФІЛІПА II МАКЕДОНСЬКОГО?

О. М. Мальований

У статті викладається історія видатного археологічного відкриття, зробленого 1977 р. на некрополі першої столиці Македонської держави міста Еги.

У Північній Греції, поблизу села Вергіна (70 км на північний захід від Фесалонік) знаходилась, як було доведено у середині 70-х років, перша столиця Македонської держави — Еги. На околиці цього міста містився царський некрополь, на якому, за родовими звичаями, ховали македонських царів.

Перші розвідки і розкопки почалися тут ще 1938 р. під керівництвом англійського археолога К. А. Ромея. У роботах брав участь археолог-початківець М. Андронікос. Пізніше, у 1949 р. його було зараховано до Грецької археологічної служби, що надавало можливість провадити самостійні дослідження. Увагу молодого вченого привертала Великий курган (грецькою — Мегалі Тоумба) діаметром близько 110 і заввишки 14 м, оточений багатьма малими курганами. Попередні розкопки довели, що його споруджено за еллістичної доби. Проте через брак коштів не вдалося розпочати стаціонарні роботи. Лише 1962 р. М. Андронікос повернувся до цього кургану і з'ясував, що поховання знаходиться біля його основи. Але справжні розкопки почалися лише 1976 р.

Незабаром були виявлені сліди руйнування та встановлено, що воно було зроблено в першій половині III ст. до н. е. Це збіглося з повідомленням античних авторів про вторгнення до Македонії епірського царя Пірра, який 274 р. до н. е. завдав поразки македонському царю Антигону II Гонату. Плутарх у біографії Пірра пише: «Одразу після битви Пірр захопив Еги та інші міста... де розташував вартові заони галатів, що служили у його війську. А галати, народ вельми жадібний, почали розривати могили похованих царів в Егах, причому скарби вони порозкрадали, а кістки, осквернивши, порозкидали»¹. М. Андронікос висловив думку, що Антигон, після того, як Пірр пішов до Пелопонесу, наказав відновити гробниці та насипати Мегалі Тоумба, щоб зберегти поховання предків-царів.

Наприкінці серпня 1977 р. почався новий археологічний сезон і вже у листопаді розкрили гробницю площею 10×5,5 м і висотою 6 м. Вона складалася з трьох приміщень: перше, так зване «Святилище героїв», було вщент зруйноване, два інших — підземні гробниці. Гробниця I (3,5×2,09 м, висота 3 м) входу не мала. Померлого і супроводжуючий інвентар опускали зверху і закривали блоком. Вона виявилась повністю пограбованою ще в давнину, вціліла лише кераміка, яка дозволяє датувати гробницю серединою IV ст. до н. е.² На трьох стінах, особливо на північній, зберігся монументальний жи-

* Вперше висловив вірну здогадку про місцезнаходження Ег англійський історик Н. Хеммонд.

вопис. Особливу цінність становить зображення викрадення Персефони Плутоном. М. Андронікос висловив здогад, що ця картина написана славнозвісним маляром першої половини IV ст. Нікомахом із Фів³. Настінні розписи компенсували відсутність інвентаря в гробниці, бо, як було встановлено пізніше, це перші фрески IV ст. до н. е., знайдені у Греції.

Гробниця II мала вхід — мармурові двостулкові двері. На думку М. Андронікоса, це єдині двері стародавньої Греції, що дійшли до нашого часу не порушеними⁴. З обох боків їх обрамляють доричні напівколони, по архітраву йдуть тригліфи і метопи, що зберегли розкраску. З фасаду над дверима — фриз розміром 5,56×1,16 м з фрескою, що зображує полювання на тварин: піші та кінні мисливці з собаками влучають дротиками і списами у вепра, лева, оленя. М. Андронікос вважає, що серед мисливців зображені Філіп і Олександр. Він гадає, що картина написана близько 320 р. Філоксеном, учнем Нікомаха⁵. Слід, зауважити, що відкриття картин було величезною удачею. Адже грецький настінний живопис не зберігся і ми маємо уявлення про нього лише за мінікопіями на грецькому посуді чи римськими імітаціями.

Щоб не зруйнувати фасад і двері (вони замикалися зсередини), М. Андронікос вирішив зайти у гробницю II через дах (перекриття). Але для цього необхідно було розчистити все склепіння, що значно ускладнювало роботу, особливо з наближенням періоду дощів. Розчищаючи склепіння, знайшли два залізних меча, наконечник саріси, фрагменти кінської зброї — всі обвуглені (їх перенесли з похоронного багаття після кремації). Знахідка уламків золотої діадеми схвилювала і насторожила археологів.

8 листопада 1977 р. через дах за допомогою мотузкової драбини вчені спустилися до головної камери (thalamos) розмірами 4,46×4,46 і висотою 5,3 м. Там знаходилися речі, що чудово збереглися: високохудожній срібний посуд з ручками у вигляді голівок Геракла, Силена і Пана, бронзова та залізна зброя і начиння, залишки дерев'яних меблів. У стіні позначилися мармурові двостулкові двері (розміром 1,9×3,15 м), які вели ще до однієї камери. Гробниця II, як виявилось пізніше, мала площу 9×5 м і була перегороджена стіною з сирцевої цегли. Біля західної стіни таламоса стояв чотирикутний мармуровий саркофаг розмірами 0,59×0,61 і висотою 0,7 м.

З предметів, що тут знаходилися, особливої уваги заслуговує залізний шолом з рельєфною фігурою Афіни. Це був перший, знайдений археологами, македонський шолом. Виділяються також щит з позолоченим центром, на якому закріплено різьблену групу зі слонової кістки: чоловік підтримує жінку, яка падає, та залізний панцир з п'яти скріплених пластин оздоблених шістьма золотими левиними голівками, що слугували застілками для скріплюючого шкіряного ремня.

Залишки дерев'яних меблів очевидно складали ложе, прикраси якого виготовлені зі слонової кістки. Збереглося п'ять голівок, дві з яких, на думку М. Андронікоса, мають портретну схожість з Філіпом II і його сином Олександром, третя жіноча, можливо, є скульптурним портретом Олімпіади⁶.

Розкриття згаданого мармурового саркофагу приголомшило археологів. На дні знаходилася золота урна з променеподібною зіркою, з боків — орнамент із пелюстків лотосу, пальметок, стеблин, квітів, листя та розеток. Піднявши кришку, М. Андронікос побачив людські кістки, забарвлені у синій колір (просякнуті пурпуром тканини, в яку вони були загорнуті при похованні), на яких лежав зім'ятий золотий вінець з зображенням дубового листа і жолудів. Вага золотої урни становила 7,79 кг! Зробивши отвір у стіні, члени експедиції потрапили до камери, в яку вели мармурові двері (вона була першою від зовнішнього входу (prothalamos) 44,46×3,66 м). У камері стояв мармуровий саркофаг дещо більший за той, що знаходився у головній камері (1,01×0,56, висота 0,68 м). На підлозі виявлено золотий вінок високохудожньої роботи. Уся ж камера була заповнена поховальним начинням. Із нього особливо виділяються золотий горит, алебастрові посудини, золоті пектораль та дві медузи, а також пара бронзових кнемід (поножі) різної довжини. Золота оббивка горита виявилась цілком ідентичною знайденої у кургані Карагодеуашх (поблизу станиці Кримська Краснодарського краю)⁷. М. Андронікос робить припущення, що горит потрапив до Македонії як воєнний тро-

фей після битви Філіпа II зі скіфами Атея 339 р. до н. е. або ж як дипломатичний дарунок. Розкривши саркофаг, побачили ще одну золоту урну, дещо меншу за виявлену в першій камері. В ній були кістки, вкриті пурпуровою парчею із золототканими квітами, стеблинами, пелюстками. В урні також лежала жіноча діадема — унікальний витвір античного мистецтва.

У дослідників не було найменшого сумніву, що вони знаходяться в царській гробниці. Підтвердженням тому слугувала діадема у вигляді порожнистого кола, два кінці якої з'єднувались Геракловим вузлом (знайдена в головній камері). Як відомо, Олександр і діадохи, ставши царями, носили подібну діадему, що видно на їх зображеннях. Отже, похований в гробниці II Вергіні був царем. Всі речі, знайдені в камерах, М. Андронікос датує часом між 350 і 325 рр. до н. е. і аргументовано доводить, що це гробниця Філіпа II⁸. Його впевненість базується на антропологічному дослідженні кісток, яке свідчить, що вони належали чоловікові 40—50 років (Філіпа, як відомо, було вбито у віці 46—47 років). Вивчення черепа підтвердило повну схожість зі знайденим різьбленим портретом із сллонової кістки. Краніологічне дослідження також свідчить про його належність цьому царю: відзначено сліди травми на правій очній ямці⁹. Кістки в урні prothalamos'a належали жінці віком від 23 до 27 років (очевидно, одній із дружин Філіпа).

Пізніше експедицією М. Андронікоса була виявлена гробниця III, непограбована, розташована на північний захід від першої. Вона складалася також з двох камер. Тут було знайдено срібні кубки, що добре збереглися, патера з головою барана на кінці ручки та ін. Особливої уваги заслуговує рельєф із сллонової кістки на дерев'яному ложі, що зображує Пана і пару із комоса Діоніса: літній оголений чоловік із смолоскипом у руці, спирається на плечі молодої вдягнутої жінки. Дослідники дійшли висновку, що в гробниці III було поховано юнака віком 12—14 років. Є думка, що це Олександр IV, син Олександра Великого від Роксани¹⁰, вбитий 310 чи 309 р. до н. е.

Залишається додати, що 1982 р. у Вергіні було розкопано театр, де, вірогідно, було вбито Філіпа II. Знахідки з Вергіні експонуються в Археологічному музеї в Фесалоніках.

Досі ми викладали опис розкопок і знахідок, а також версію, яку пропонує М. Андронікос. Його доводи на користь того, що у гробниці II поховано Філіпа II базуються на таких фактах:

- 1) архітектура гробниці, багатство поховального інвентаря, наявність діадем, зображення символів царської влади Македонії;
- 2) поховальний інвентар належить до третьої чверті IV ст. до н. е., тобто до того часу, коли цар загинув і був похований у некрополі Ег;
- 3) знахідка в гробниці кістяних скульптурних зображень Олександра, Олімпіади і самого Філіпа;
- 4) біля дверей головної камери знайдено пару кнемід, одна з яких на 3 см коротша від другої і вужча (відомо, що Філіп II кульгав);
- 5) прах молодої жінки (в передній камері), похованої також з великою пишністю, міг належати останній дружині Філіпа, Клеопатрі, яку було вбито за наказом Олімпіади.

Не всі дослідники поділяють оптимізм і впевненість М. Андронікоса. Так М. М. Лесницька, вивчивши п'ять скульптурних портретів зі сллонової кістки, погоджується з висновком грецького професора про те, що відкрита ним гробниця в Вергіні належить гегемону Еллінського союзу. Ці портрети, вважає вона, зображують самого Філіпа II, Олімпіаду, Олександра і батьків Філіпа Амінту і Єврідіку. Портрети висотою близько 3 см виконані у реалістичній манері, аж до пошкодженого ока царя, асиметрії обличчя, мішків під очима, зморщок над верхніми повіками. У питанні про авторство портретів М. М. Лесницька, щоправда, розходиться з М. Андронікосом. Вона вважає їх творцем Лісіпа із Сікіона, майстра психологічного портрета¹¹, в той час як грецький археолог впевнений, що портрети — справа рук Леохара із Афін¹².

А. Ю. Алексеев припускає, що гробниця II Великого кургану була місцем поховання не Філіпа II, а його незаконного сина Філіпа Аррідея, вбитого 317 р. до н. е. Батько ж був похований у гробниці I, повністю пограбованій при вторгненні Пірра у Македонію в 274 р. до н. е.¹³

О. Я. Неверов вважає, що знахідка в гробниці II зображення на срібному алебастрі Олександра-Геракла, тобто у трактуванні обоження, є переконливим аргументом проти належності гробниці Філіпу II. Портрет Олександра у день похорону батька не міг бути сакрального типу¹⁴.

А. П. Манцевич також наводить переконливі докази проти гіпотези М. Андронікоса. По-перше, інвентар *thalamos*'а (друга камера), за винятком золотої урни, викликає, на її думку, сумнів у належності його такому могутньому царю, яким був переможець битви під Херонеею, бо, — пише вона, — в царських курганах Скіфії інвентар багатший. По-друге, збіг сюжету і форми горитів із Вергіні і Карагодеуашха (причому останні надійно датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е.) виключає можливість поховання в цій гробниці Філіпа II. І ще одне заперечення А. П. Манцевич: наявність в *prothalamos*'і кнемід і горита робить неможливим поховання в ньому жінки. Крім того, там відсутні прикраси, які клали за звичаєм навіть у рядові жіночі поховання¹⁵.

Не можна забувати, що датування за речами у похованнях далеко не завжди буває надійним, бо вони могли бути виготовленими набагато раніше, ніж були покладені у гробницю. Вірогіднішою основою для датування поховань є манера (особливості) малювання на стінах, тобто техніка фрескового живопису¹⁶. Жаль і подив у дослідників викликає та обставина, що в усьому вергінському комплексі не знайдено жодного напису.

Європейські вчені також не всі сприймають версію М. Андронікоса, зокрема не погоджується з нею швейцарський археолог Х. Юкер, один з переконливих доказів якого полягає у відсутності в усьому комплексі трьох царських гробниць Вергіні червонофігурної кераміки, розквіт якої припадає на IV ст. до н. е.¹⁷.

І все ж на закінчення слід наголосити, що відкриття М. Андронікоса — одне з найвидатніших протягом 70—80 років¹⁸ поряд з відкриттям креслення піраміди¹⁹ і теракотової гвардії імператора Цинь Шихуана²⁰. Незалежно від того, належить гробниця Філіпу II чи ні, знахідка у Вергіні стала істотним внеском у вивчення історії і культури доби раннього еллінізму, зокрема будівельної справи, торевастики, ювелірного мистецтва, ковальського та ливарного ремесел, живопису і скульптури.

Примітки

¹ Plut., Pyrrh. XXV; Just. XXV, 3.

² Андронікос М. Царские гробницы в Вергине // ВДИ.— 1990.— № 1.— С. 109.

³ Пліній (XXXV, 146) згадує серед інших картин Нікомаха також «Викрадення Кори-Персефони». Очевидно, в некрополі Ег він повторив цей сюжет.

⁴ Андронікос М. Указ. соч.— С. 112.

⁵ На думку фахівців Філоксен написав для Касандра славнозвісну картину «Битва Олександра з Дарієм». (Чубова А. П. и др. Античные мастера. Скульпторы и живописцы.— Л., 1986.— С. 185).

⁶ Андронікос М. Указ. соч.— С. 117.— Рис. 6, 7.

⁷ А. П. Манцевич підтвердила повну схожість цих двох горитів за змістом зображень, тобто македонський і карагодеуашський виготовлені за однією матрицею. (Манцевич А. П. Открытие царской гробницы у деревни Вергина в Северной Греции // ВДИ.— 1980.— № 3.— С. 164).

⁸ Андронікос М. Указ. соч.— С. 123. Вперше він висловив у пресі думку про приналежність вергінської гробниці II Філіпу II ще у 1978 р.— (Andronikos M. The Royal Tomb of Philip II // Archaeology.— 1978.— V. 31.— № 4.— P. 41).

⁹ Із джерел відомо, що за 18 років до загибелі царя було поранено під час облоги Метони у праве око (Diod. XVI. 34.). Менш правдоподібна версія у Плутарха: «... Філіп втратив те око, яким він, підглядаючи через щілину в дверях, побачив бога, що спав у образі змія з його дружиною» (Plut., Alex. 3).

¹⁰ Андронікос М. Указ. соч.— С. 126.

¹¹ Лісип — творець скульптурної групи «Подвиги Геракла», портрета Олександра і багатьох інших скульптур. Багаторазово згадується Павсанієм (I, 43, 6; II, 9, 6 — 8; 20, 3; VI, 2, 1; 5, 1; 14, 5; 17, 2; IX, 27, 3; 30, 1) і Плутархом (Alex. IV, 1).

¹² Згідно Павсанію (V, 20, 10) Леохар створив хрисоелефантинні статуї Олександра, Філіпа,

Амьтти, Олімпіади і Ефідіки у Філіпейоні. Див.: *Лесницька М. М.* К вопросу о специфике греческого портрета IV в. до н. э. // ВДИ.— 1990.— № 1.— С. 154, 156, 159.

¹³ *Алексеев А. Ю.* Хронология Скифии второй половины IV в. до н. э. // Археологический сборник (Эрмитаж).— Л., 1987.— Вып. 28.— С. 38 сл.

¹⁴ *Неевров О. Я.* Находки в Большом кургане в Вергине и проблемы торевтики раннего эллинизма // ВДИ.— 1990.— № 1.— С. 164.— Рис. 2.

¹⁵ *Манцевич А. П.* Указ. соч.— С. 67.

¹⁶ *Алексеев А. Ю.* О гробнице Филиппа II в Большом кургане близ Вергины // Археологический сборник (Эрмитаж).— Л., 1987.— № 28.— С. 48.

¹⁷ *Jucker H.* Zum Königsgrab von Vergina // *Neue Zürcher Zeitung*.— 12. 1. 1978.

¹⁸ *Інші публікації М. Андронікоса* про Вергину: Андроникос Маноліс. Гробниці македонських царей // Кур'єр ЮНЕСКО, 1979.— № 7.— С. 3 сл. *Idem.* The royal graves at Vergina. Athens, 1980; *Idem.* The Royal Tomb at Vergina and the Problem of the Dead // *Athens Annals of Archaeology*. XIII. 1980. P. 156—178; *Idem.* Vergina, History and Archaeology // *Festschrift to G. E. Mylonas*. P. 19—37; *Idem.* Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City. Athens, 1984.

¹⁹ *Мальований О. М.* Перша знахідка креслення піраміди // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 118—120.

²⁰ *Мальований О. М.* Терракотова гвардія імператора // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 127—129.

А. М. Малеваньї

ГРОБНИЦА ФИЛИППА II МАКЕДОНСКОГО?

Автор статьи в основном признает убедительными выводы проф. М. Андроникоса в пользу того, что открытая им гробница II в Вергине может быть местом погребения Филиппа II. Однако анализируются взгляды других ученых, опровергающих эту гипотезу. Окончательный вывод в настоящее время сделать невозможно.

Статья преследует цель обобщения доступных публикаций об этом выдающемся открытии, которое внесло существенный вклад в изучение истории и культуры эпохи раннего эллинизма, в частности строительного дела, ювелирного искусства, кузнечного и литейного мастерства, живописи и скульптуры.

О. М. Maliovanu

IS IT A TOMB OF PHYLIP THE SECOND MACEDONIAN?

The author in general agrees with Prof. M. Andronikos about the belonging of the tomb uncovered by the latter to Phylip the Second. But the views of the other investigators who disprove this version are also analysed in the paper. Thus, the final decision can not be assumed up to now.

The paper has as its object the summarizing of the available publications about this outstanding discovery which make a valuable contribution to the study of the history and culture of the Early Hellenistic time especially the building, jewellery, blacksmith's work and casting, painting sculpture.

Одержано 5.07.91.